

Космеда Т. А.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри романо-германської філології та зарубіжної літератури
Донецького національного університету імені Василя Стуса

СЕМАНТИКА, ПРАГМАТИКА І СИНТАКТИКА НОМІНАЦІЙ ІЗ КОРЕНЯМИ *УКР-* / *РУС-* У ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРІ ЗБІРКИ ПАРЕМІЙ «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ», УКЛАДЕНОЇ І. ФРАНКОМ

Анотація. Дослідження виконане в руслі функційно-семантичної парадигми у фокусі націєцентризму. До аналізу залучено збірку паремій «Галицько-руські народні приповідки», що укладена І. Франком. Увага сфокусована на з'ясуванні особливостей функціонування в пареміях номінацій із коренями *укр-* / *рус-* (іменників, прикметників і прислівників, загальних і власних, абстрактних і конкретних, а також речовинних назв). Виокремлено їх семантико-прагматичне навантаження і схарактеризовано особливості синтагматики. Продемонстровано, що лексема *руський* уживається в значенні (1) 'український' і (2) 'галицький', водночас частіше актуалізована семантика 'галицький'. Етнонім *русин* ужито аналогічно як (1) 'українець' і (2) 'галичанин' із домінуванням функціонування цього слова в другому значенні, що притаманне й складним прикметникам (*русько-німецький* і *німецько-руський*). Означення *українсько-руський* презентує семантику 'галицький'. Прислівник *по-руськи* розвинуло, відповідно, значення 'по-українськи' і 'по-галицьки', а також позитивно оцінене – 'по-людському; гуманно'. Якщо йдеться про мову, то функціують такі номінації: найчастіше *руська мова*, *руський язык*, *південно-руська мова*, *південно-руський язык*, рідко – *українська мова*. Однак І. Франко в кожному разі інтерпретує актуалізоване значення. Поширеними є і характерні для різних періодів існування України номінації *Русь*, *Україна-Русь*, а також назви історико-географічних та етнокультурних частин України (*Слобідщина*, *українська Галичина* чи *східна Галичина*, *російська Україна*). Семантико-прагматичне навантаження розглянутих номінацій у контексті паремій вербалізує переважно позитивні смисли, схвальну тональність. Зокрема *українська мова* оцінюється в порівнянні з іншими мовами з указівкою на її переваги. Коли ж усе *руське* / *українське* омовлюється з огляду чужинця, актуалізується негативна семантика, тональність насміху, глуму, іронії.

Викладений матеріал важливий для історії української мови, української термінології, лінгвокультурології та лексикографічної практики, а перспектива полягає в необхідності інтерпретації інших концептів української лінгвокультури, що вербалізовані в паремійному фонді.

Key words: націєцентризм, паремія, прагматика, семантика, синтактика, номінації з коренем *рус-* / *укр-*.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження виконане в сучасній функційно-інтерпретативній парадигмі з актуалізацією принципу націєцентризму у фокусі проблематики історії української мови, термінології та лінгвокультури.

Як відомо, «між назвами, самоназвами народів і їхніх мов у різних джерелах немає повної відповідності» [1, с. 374], тому вивчення цього питання залишається на часі. Погоджуємося зі С. Єрмоленко, що «сприймання свого буття й буття своєї мови серед інших мов світу» [там само, с. 382] – це питання, яке належить, крім того, до психічних чинників усвідомлення себе, що виразно фіксується в українському паремійному фонді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із розглядуваної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. «Галицько-руські народні приповідки», укладені І. Франком, приваблюють учених як дослідницький матеріал у різних ракурсах, зокрема на цьому матеріалі Н. Бойко (2017) вивчала особливості вербалізації мовленнєвих норм [див.: 2]; Л. Гнатюк (2022) студіювала специфіку оказіональної деривації як вияв своєрідності народного мовомислення [див.: 3]; Т. Космеда (2011) – комунікативну компетенцію галичан [див.: 4], а також відображення в пареміях категорії гендеру [див.: 5]; зазначена вчена у співавторстві із С. Колонюком (2022) схарактеризували самотність концептуалізації взаємостосунків галичан і поляків у другій половині XIX століття і презентували унікальність омовлення етнічних образів [див.: 6]. Проблему значення номінацій із коренем *рус-* / *укр-*, що функціують в актуалізованій збірці паремій, на сьогодні не досліджено.

Формування мети статті. Мета цієї наукової розвідки – виокремлення особливостей функціонування лексем із коренем *укр-* / *рус-* у дискурсивному просторі збірки паремій «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910), що укладена Іваном Франком [7] з урахуванням контексту паремій і наданих до них коментарів. Ставимо завдання простежити особливості семантичного й прагматичного наповнення лексем із указаними коренями, їх аксіологічну тональність, а також особливості сполучуваності. Для аналізу дібрано близько 200 паремій. Під час їх презентації збережено оригінальну орфографію.

У науковій студії використано як загальнонаукові, так і спеціальні лінгвістичні методи, передусім традиційний описовий для дескрипції дослідницького матеріалу й викладу теоретичних засад. Крім того, актуалізовано прийом аналізу словникових дефініцій, що презентовані в розглядуваній паремійній збірці; інтерпретаційний і контекстуальний типи аналізу спроектовані й на текст паремії, і на коментарі І. Франка; дискурсивний аналіз допомагає витлумачити значення розглянутих номінацій, а прагматичний – схарактеризувати відповідні смисли та тональність.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У коментарях до паремій І. Франко неодноразово використовує лексику *руський* у значенні ‘галицький’ або ‘український’. Найчастіше це означення стосується вказівки на етнічну належність села, напр.: *А в-завтра Ягнішки: що не забрав, то підут пішки* – «Ягнішка – мазурська форма імені Agnes, якої свято припадає 21 січня нового стилю. Поговорка мабуть про мазурську сім’ю, що забралася з *руського села* з дрібними дітьми, із яких одні поїхали возом, а решта пішла пішки» [7, с. 1743]; *В селі не можна обійтися без попа і без жиди* – «Типові *руські села* з обов’язковим попом і обов’язковою корчмою з орендарем жидом виробилися у нас під впливом панцизських порядків по розпаденню дворищ у XVII–XVIII віках» [7, с. 1449]; *Кожде село має ношу свою* – «В *руських селах*, а особливо в гуцульських панує велика різноманітність народної ноші» [7, с. 1449], тобто йдеться про етнічну культуру: особливий колорит, традиції галичан, ширше – українців та ін.

Наводяться паремії, що ілюструють поведінку галичан: *Ногами по камінню йде, а чоботи на палици несе* – «Звичайна поява у *руських селян*» [7, с. 1191]; йдеться про їхнє важке життя на чужині: *Єдина біда не дасться в знаки, аж як ся десять до купи злізе* – «*Русин* так привик до лиха, що одно само йому немов і байдуже» [7, с. 102]; актуалізовано словосполучення *руський люд*: «...цей варіант без сумніву взятий уже з уст *руського люду*...» [7, с. 863].

І. Франко розмірковує про характер походження паремій, зіставляючи українську й польську лінгвокультури, напр.: *Хто не читав Гудри, не буде мудрий* – «Ця приповідка скомпонована здається самим Барончем. (Ks. Sadok Baracz, Bajki, fraszki, podania przyslowia i piesni na Rysi, Lwow 1886, wyd. drugie, с. 257). Автор пояснює в скобках, що Гудра був “slawni kaznodzieja”, однак про такого проповідника ані в *руським*, ані в *польським письменстві* невідомо. Вже сама форма “tudy” римована до “Hudy” вказує на ненародне походження приказки» [7, с. 1691]. Йдеться про відмінність польської й української лінгвокультур, що виявляються в релігійних настановах, порівн.: *Як коло польського Різдва, так коло польського Петра; як коло *руського Різдва*, так коло *руського Петра** – «Метеорологічна характеристика різниць календарів григоріанського від юліанського» [7, с. 1314], а також іронійно-жартівливий вислів *Відкладає справу, як ляхи свято* – «Польські свята супроти *руських* повідкладані, пізніші» [7, с. 1081].

Побутують також терміни *руські газети* в значенні ‘галицькі газети’, напр.: *А то го вбили, вгамували!* – «Натяк на біблійне оповідання про Гамана, жидівського ворога, що погіб через те. Зрештою жиди в Галичині по місточках на свій празник наймають бідного християнина, перебирають його за Гамана і з радісними криками б’ють його, не раз так сильно, що бідолаха тяжко це відхорус. Про це перед кільканацятьма роками були звістки в *руських газетах*» [7, с. 87]; *руський звичай*, напр.: *Би, аби знав, по чому локоть* – «Про давній *руський звичай*, закріпляти биттям (переважно у молодших) знання якоїсь важної речі, отже приміром місця, доки сягає межа або границя сільської землі, 87 або в нашім випадку ціни (бо таке очевидно первісне значення цієї приповідки)» [7, с. 88]; *руське життя*, напр.: *Із за доброї години очийдай лихої днини* – «Песимістичний погляд вироблений практикою *руського життя*, що за одну щасливу годину приходить до довгі дні нужденного,

прикрого життя» [7, с. 447]. *Руське життя*, життя галицьких русинів залежало від *руського банку*: у паремії вербалізовано прецедентну ситуацію, що зафіксувалася в пам’яті, як негативний життєвий досвід, порівн.: *Банк дершишкіра* – «Так прозвано сумної пам’яті так званий крилошанський або *руський банк*, який зруйнував десятки тисяч селянських господарств східної Галичини» [7, с. 615]. Паремія *Літнє солом’яна згода*, як золоте право в значенні «характерний *руський нахил* до так званих гнучких компромісів, сполучених з власного шкодою» [7, с. 851] ілюструє відповідну політичну поведінку русинів.

Наводяться паремії, що фіксують традиційне ставлення до померлих: *О умерлім добре говори, а ні, то мовчи* – «*Руський виклад* латинської приказки: “De mortuis nihil nisi bene”» [7, с. 1612]. *Руський виклад* використано в значенні ‘переклад на руську (українську) мову’, порівн. також: «Кепкують із такого, що побувши довше в місті або в війську і вернувши до села, говорить ламаною мовою, мішаючи *руські слова* з польськими та німецькими. Фурт – німецьке fort – геть, скрізь» [7, с. 390]; *Жовнір має мати чотири річи: бруцук, штруцук, ницук і пуцук* – «Приказка взята зі старого військового регламенту, в якому *німецькі слова* перероблено механічно на *руські*» [7, с. 804]. *Руські слова* – у цьому разі ‘слова руської (української) мови’. До речі, паралельно використовується й українські приказки, порівн.: *А що, лилики, пройли мої бики?* – *Коби ми здоровії, проймо й корови* – «Варіант української приказки: «Москалики-соколики» і т. д. У нас лишилися лише останні склади з слова «москалики» перероблені на «лилики» [7, с. 1049], а також український весільний обряд – *Сходи сі, роде, коровай сі крає ... люде...*: «Коровай – символ родового принципу в українському весільнім обряді» [7, с. 994].

Розглядувані паремії фіксують належність певного виду їжі до улюблених для окремих етносів, напр.: *Чесник – руське сало*: «Його вживають їдючи сухий хліб, для побудження слини і заострення смаку» [7, с. 1684]. У паремії *Руський хліб* мелей, а булка в носі свище – «Значення не зовсім ясне; говорять, коли кому не смакує мелей і він забагає чогось ліпшого» [7, с. 1420]. Поняття, презентоване в словосполученні *руський хліб*, має високу позитивну оцінку. Значення ‘унікальності’ зафіксоване й у словосполученні *руський місяць*, – «*Руський місяць* уважається чимось довшим від звичайного» [7, с. 1420]. Паремія *Руська ошадність*: оден сірник на чотирох, а кварта горівки на одного потрактована як своєрідну інструкцію: «Говорять арештанти, яким заборонено в казнях держати запалки і яким хочеться курити, а від часу до часу випити горілки. Діставши контрабандою запалки вони ховають їх як найстаранніше, а щоб мати їх на довше, розколюють один сірник на дві або чотири часті і при помочи тріння ялової дошки твердим паличком, приміром держалном ложки, викликають на дошці таке тепло, що з неї починає куритися дим, і тоді в тім місці без потирання сірничка запалюють його хоч би із четвертою частию головки. Натомість горілку, спроваджену контрабандою, стараються випити як найшвидше і по найбільшій мірі» [7, с. 1420]. Омовлено позитивну оцінку, оскільки українців кваліфікують як кмітливих людей, здатних бути ошадними. Про кмітливість руських (галицьких селян) йдеться і в прислів’ї *Коби-с ми так ни тівна, то бим ти дав* – «Говорить чоловік до вагітної жінки, що набив би її, якби не була при дитині. Бити вагітну жінку вважається дуже тяжким гріхом. В часі селянських розрухів бувало так, що селяни проти жовнірських

команд, висланих проти них, коли ті команди складалися з **руських жовнірів**, виставляли наперед вагітних жінок, певні в тім, що ніякий вояк не поважиться стріляти на них» [7, с. 1582]; Був Шумлянський, не шумів, був Шептицький, не шептів, і ти Рило не рий – «Поговірка **руських священників** з кінця XVIII віку про полонофільські змагання єпископа Рила. Поляки зложили про нього свою приказку: *Aż poratrzeć miło, Jak jedzie ksiądz Ryło*» [7, с. 1730]. Подано вказівку, що наведена вище паремія характерна для мовлення галицьких священників, які засуджували колонізаторську діяльність, однак польські ксьонзи також змоделювали приказку, що має протилежний зміст. Простежуємо «діалог паремій» у мовленні українців і поляків.

Простежуємо означення щодо національної належності священників: ураховуються етнічні ознаки, порівн.: **руський піп** – *Ци піп, ци ксьонц, ци яка така стила мама, тай все з хлопа тегни* – «Нарікання на здирства **руських і латинських попів**. “Стила мама” – нечиста сила» [7, с. 1285]; **руський владика**, **руський єпископ**, напр.: **Руський владика до польської владициці на хрестини пішов** – «Так мав відповісти селянин латининникам на їх кпини над **руським єпископом**» [7, с. 304]. Запропоновано мовленнєву формулу, що належить до комунікативного жанру ущипливості, а це свідчить, що галицькі українці вміли постояти за себе. У приповідках згадують **руського Бога**, жартівливо порівнюючи його з богами інших етносів, напр.: **Боже наш, Боже ваш, Боже руський, Боже пруський, штири вас** – «Жартливий насміх над таким, що раз у раз любить зітхати та приговорювати: “Боже! Боже!”» [7, с. 134]; **Боже руський, вибери польському очі!** – «Жартливий вислів **русько-польського антагонізму**» [7, с. 134]; **Кілько є богів? Панський, руський і жидівський** – «Жартують бойки із різниці церков та віросповідань» [7, с. 152].

Про різну символіку опозиції **лівий – правий** у польській і українській релігійній лінгвокультурі свідчить таке жартівливе прислів'я: **Матінка Божа польська була не така робітна як руська**, тому тримає Христа на **правій руці**, не зроблений; а **руська** має праву руку зроблену, тому й тримає дитячко в **лівій руці** – «Говорив монах Йосиф Гродський, як пізнавати образи Матері божої» [7, с. 1101]. Однак у деяких словосполученнях, що входять у склад розглядуваних приповідок, простежуємо негативну оцінку певних рис русинів чи їхньої поведінки, насамперед це стосується зрадників, порівн.: **Руські кости обросли польским мнєсом** – «Дражнять **перекинчиків**, або **русинів латинського обряду**» [7, с. 1420]; **Руське серце, польський дух, а німецький капелюх** – «Характеризують **перекинчика**, що **вдає раз русина, раз поляка**» [7, с. 1420]. Подаються й неправдиві, на думку І. Франка, негативні характеристики русинів, напр.: **Нині дар, а завтра віддай** – «Характеризують **хиткого чоловіка**, що сьогодні дає, а завтра відбирає. **Поляки сю прикмету характеру називають руською**, ... – та **безпідставно**, бо приказка, а значить, і прикмета відома вже римським моралістам: *Puerilis est mos quae dedisti recipere*» [7, с. 584]; «**Руське перекабачення німецької команди**: *In Doppelreihe rechts um!*» [7, с. 703] – «приспосовання до української (руської) мови».

Словосполучення **руська дівка**, що номінує українку, має зневажливе значення: «Для чужого кожна **руська дівка** – **Мариська**» [7, с. 1094].

Цікавим, як видається, є тлумачення словосполучення **руська мати**, що має виразне означення **великая**. Ця перифраза

засвідчує, що народ Русі (русини) належить до великого етносу, порівн.: **Великая руська мати** – «Поговірка мабуть книжного походження. Значить **руського народу багато, русини – сила**» [7, с. 205]. Термін український уживається рідше, порівн.: **Гавриіл завідує громами** – «В переважній часті **українського народу тай у інших славян спеціальний громовик – Ілля**» [7, с. 375].

У коментарях І. Франка зустрічаємо актуалізацію прикметника **галицько-руський** у значенні ‘галицько-український’, що розглядається як єдине поняття (родо-видові зв’язки), напр.: **Що хлоп, то війт, а що жид, то арендар** – «**Жартлива характеристика галицько-руського села**, де кожний господар уважає себе кандидатом на **війта**, а кожного жида називають **орендарем**» [7, с. 1650]. Увагу привертає складний прикметник **українсько-руський**, однак, очевидно, у цьому разі, власне, йдеться про родо-видові зв’язки: **український** – родове поняття, а **руський** – видове, оскільки русинами називали переважно галицьких українців, якщо йдеться про XIX ст., хоча, якщо згадується Русь, то в цьому разі, коли розмірковували про її населення, також, зрозуміло, використовували етнонім **русин**, напр.: **Як воробець напє ся в Воведенію в добииччачім слїду води, то ся напасє худоба до Їря трави** – «**Господарське правило**, див. **Матеріали до українсько-руської етнології**» [7, с. 330].

Простежуємо функціонування інших складних прикметників, що вказують на ознаку ‘належність до народу’ з компонентом **руський** у значенні ‘український’, напр., **українсько-німецький**: **А ци не видів ти форс на біле коня?** – «**Передражняють русько-німецьку промову**. “Форс на біле коня”, може образово “*Frost auf dem weissen Pferde*”» [7, с. 1628] чи **німецько-український**: **Вас костен селедець?** – «**Передражняють мішане, німецько-руське запитання вояка**» [7, с. 1448].

У слова **руський** простежуємо широку синтагматику: **руська впертість**; **руська неподатливість**; **руський нахил** (‘манера поведінки’); **руська шкіра**; **руські кості**; **руське серце**; **руський селянин**; **руський люд**; **руське письменство**; **руське слово**; **руські газети**; **руський звичай**; **руський священник**; **руський піп**; **руський владика**; **руський єпископ**; **руська Матінка Божа**; **руський Бог**; **руська мати** (‘Русь-Україна’); **руська дівка**; **руський хліб**; **руське сало**; **руський піст**; **руське життя**; **руський банк**; **руський місяць**; **руське Різдво** (‘релігійне свято’); **руський Петро** (‘релігійне свято’); **руське село**; **руський виклад**; **руський жовнір**; **руський Чернелев**; **руська мова**; **руський язик**; **руське перекабачення** (‘приспосовання до руської /української/ мови’).

У лексеми **український** валентність вужча, і вживається воно рідше: **українська приказка**; **українська пісня**; **українське слово**; **український весільний обряд**.

Прислівник **по-руськи** (по руськи), що утворений від лексеми **руський**, уживався в значенні (1) ‘по-українськи, українською (по українськи) або по-галицьки’, напр.: **Лиш пушка пари в нім** – «**Пушка по українськи пучка** – те, що можна взяти стуленими двома пальцями: великим і вказівним» [7, с. 1361]; **Господь говорив до Ядама по руськи**, **Ядам до Єви по чеськи**, **а дідько до Єви по польськи** [7, с. 511]; **По німецьки нецки, по польськи корито ... по руськи валів** – «Характеризують різницю між трьома народами» [7, с. 1184] і (2) ‘людяно, гуманно (по-людяному, гуманно)’, порівн.: **Скажи міні по руськи тай по людськи** – «**Руське ідентифікується тут із загально-людським**» [7, с. 1420]. Але простежується й антонімне значення: **Най буде по руськи, але не по людськи** – «Чому якраз проти-

ставлено *руське* людському, годі сказати» [7, с. 1420]. Господь говорив до Ядама *по руськи*, Ядам до Єви *по чеськи*, а дідько до Єви *по польськи* – «Інтересна характеристика різних язиків. *Руська мова вважається ясною, легко зрозумілою*, чеська куцою та здатною до розказування, а польська облесною, а до того вона повна сичучих та шипучих звуків» [7, с. 511]. Українська, себто руська, мова, як бачимо, порівнюється з іншими мовами: вербалізовано переваги української мови.

Українська мова в дискурсі коментарів І. Франка до зібраних ним приповідок номінується і як *південно-руська* відповідно до традиції наукового дискурсу XIX ст., порівн.: Він там буде гараса скакати – «Буде сердитися. Гарас – фламандське місто Аррас у північній Франції, із яким наші купці в XVI–XVII віках мали часті торговельні зносини. Від назви того міста пішла назва гарус, червона бавовняна матерія або пряжа, і гарасівка – червона стяжка або шнурок, якими обвивають капелюх. В архіві міста Арраса збереглася і досі і була недавно віднайдена проф. Ягічем коротка граматика *південно-руського язика* XVII в., написана незалежно від Мелетія Смотрицького» [7, с. 1473].

Незнання, не використання руської (української) мови як рідної засуджується, порівн.: Хто сі *руського язика* встидає, той благословенства од Бога ніколи не має – «Афоризм книжкового походження» [7, с. 1421]. Вербалізується твердження про необхідність знати українську лінгвокультуру, правила її мовленнєвої поведінки, етикету, напр.: Коли знаєш *руську мову*, то знай же й політику – «Під політикою розуміється тут спосіб чемного поводження з людьми» [7, с. 1420].

У наведеному нижче прикладі в коментарях І. Франка використано лексему *руське* в значенні ‘руське (українське) мовлення’, тобто простежуємо моделювання каламбуру на основі актуалізації паронімів, порівн.: Наступив пан хлопів на ногу тай каже: «О, пардон!» – «Ти сам пердун!» – відказав хлоп: у цьому разі змодельовано таке значення – «Гумористичний анекдот, опертий на незрозумінні слова, перекрученого на *руське*» [7, с. 1234].

Наведено текст уживання терміна *руська мова* в значенні ‘українська мова’: Зійшлися два Андрухи, єден темний, другий глухий. ...сліпий – «Приповідка перекладена з польського, що вказує невідповідний *руській мові* акцент останнього слова “глухий”. Уживається, коли два нездари беруться разом до якогося діла» [7, с. 49].

В окремих випадках І. Франко використовує у своїх коментарях термін *український язик* (українська мова), напр.: Яспеда якась, не жінка – «“Яспеда” – в *українським* від цього слова прикетник гадспидський – означає лихого духа. Яспеда, гаспеда з грецького ἀσπίς – гадина, веретільниця» [7, с. 1752]; Щоби й вітром по тобі не пахло! – «Тобто: забирайся геть; в *українським*: щоб і дух твій не пах» [7, с. 302]; наведено паралельну конструкцію, що використовується в українській літературній мові; Яремушка утонув, а Хомушка не сплинув – «Відривок із гумористичної пісні про Хому і Ярему, великоруського походження, але розповсюдженій також по Україні в *українській* переробці. Галицький відривок своїми формами “Яремушка” і “Хомушка” зраджує великоруське, походження» [7, с. 1751]. Термін *український* для означення мови використано і в наступному тексті збірки: Коли-сь недуж, не вяжи гудз – «Значення неясне, *український* варіант: не берися за гуж» [7, с. 1174]. Згадується й термін *українське слово*, напр.:

Той твій небіг, що сі на тебе зміг – «Твій батько. Говорить чоловік, до якого ініцій обертається словом “небоже”». “Небіж” крім свояцтва (на *Україні*) значить у *Галичині* головню якогось малозначного, підрядного чоловіка, слугу, або заробника. В сій формі *українське* слово перейшло до жидів як *pebbich*, над яким жидівські й німецькі філологи довго ламали собі голову» [7, с. 1170]; використано також номінацію *руське* слово, порівн.: Варум баба не палила? Бо голец дома не було – «Передразнюють говірку урльонника, що мішає *руські слова* з німецькими» [7, с. 63]; Він уже фурт по польську гандолит – «Кепкують із такого, що побувши довше в місті або в війську і вернувши до села, говорить ламаною мовою, мішаючи *руські слова* з польськими та німецькими. Фурт – німецьке *fort* – геть, скрізь» [7, с. 390]. Актуалізовано словосполучення українська пісня: Богатому дідько доносить ... додає. – «Віра в нечисте походження багатства, пор. *українську пісню* про Купер’яна: Хто багатий, хто хороший, Кому носить з річки грошей» [7, с. 66]. У вислові Не допирася рекс ум – «*Руське перекабачення* німецької команди: *In Doppelreihe rechts um!*» [7, с. 703]. Ужито й власні назви Україна, Галичина.

Простежуємо міркування про мовні емоційні комунікативні формули бойків, протиставляються факти діалектного мовлення з вигуківими конструкціями української літературної мови: Гі на тя! – «Бойківський окрик переляку або обурення, те що *українське*: тю на тебе!» [7, с. 407].

Нерідко в пареміях, зібраних і потрактованих І. Франком, ужито хоронім Україна: Яка ми далека *Україна!* – «Говорять образово про недалеке село або місто» [7, с. 1612], але відчувається певна іронія, оскільки «зросійщена Україна» насправді була близько територіально, однак водночас вона була за кордоном. Змодельовано й семантичний антонім наведеної паремії: То не далека *Українина* – «Говорять про не дуже далеке місце» [7, с. 1611]; Або ж то така далека *Україна?* – «Говорять у значенні: це не далека дорога» [7, с. 1611], а також Не далека то *Україна* – «Загально: недалека сторона, не далека дорога. *Україна* – сторона хоч не зовсім близька, а все ж таки своя, не дуже далека» [7, с. 581]; актуалізовано смисл ‘Україна – рідна, своя’.

Омовлюється симпатія до України-Русі, що долає всі випробування, які випали на її долю впродовж її багажстрасної історії, напр.: Тверда Русь все перебуде – «Потішають себе *русини* в біді» [7, с. 1420]. На міцність Русі-України вказано і в прислів’ї *Руси* твердий корінь – «Стара приповідка про тривкість *руського* населення у засиджених місцях» [7, с. 1420]. Фіксується й значення, що Русь мала особливий статус: Сама *Русь* на відпусті була – «Говорили про відпуст у польським відпустовім місці Кохавині» [7, с. 1420].

Іронійну тональність має і така паремія: Хоть би-сь глядів по всій *Україні*, добра не знайдеш – «Песимістичний погляд чоловіка, якому не ведеться в житті» [7, с. 1612]. Трапляються жартівливі прислів’я, які презентують іронію щодо походження цього хороніма, напр.: У нас *Україна* – треба собі самому хліба укроїти: «Жартлива гра слів, основана на подібності слів: “Україна” і “укроїти”» [7, с. 1611–1612].

Зафіксоване шанувальне ставлення до України, напр.: На *Україну* ходити – «Говорять про чоловіка, охочого до мандрівки» [7, с. 1611].

Деякі паремії фіксують номінації різних частин України, порівн.: Нема слободи, як на *Україні* – «Східна задніпрянська

часть України називається *Слобідщина* для того, що після Хмельниччини люди із західної України масами переселялися на вільні землі» [7, с. 1485]: І. Франко надає коментар і пояснює політико-географічні реалії України, пропонує певні історичні відомості.

Простежуємо використання поняття *російська Україна*, порівн.: *Я русин, ти москаль, я ся вс-у, ти таскай* – «Передіралися селяни народовці з москвофілами. Приповідка мабуть занесена із *російської України*...» [7, с. 1420].

Омовлено й події, що відбувалися на території, власне, Східної Галичини, порівн.: *Воробці то так як мазури, що в чуже гніздо лізут* – «Натяк на сучасну мазурську колонізацію в східній Галичині» [7, с. 329]. У коментарях І. Франко чітко вказує на регіон Галичини, що є складником України, порівн.: «*Небіж*» крім *свояцтва (на Україні)* значить у *Галичині* головню якогось малозначного, підрядного чоловіка, слугу, або заробника. В сій формі *українське* слово перейшло до жидів як *pebbich*, над яким жидівські й німецькі філологи довго ламали собі голову» [7, с. 1170].

Висновки з дослідження і перспективи пошуків у зазначеному науковому напрямі. У дискурсивному просторі розглядуваних паремій та коментарях, які надає І. Франко, лексема *руський* інтерпретується більш широко – як «український» і вужче – як «галицький». Таке саме значення презентує і етнонім *русин* – «українець» і «галичанин». Зазначене проєктується і на номінації *руська мова* і *руський язык*. Лексема *український* вживається дуже рідко.

Як показує матеріал, слова *руський* і *русин* частіше вжито в значенні «галицький» і «галичанин». Наведено низку паремій, у яких порівнюються етнічні особливості українців, зокрема галичан (представників різних професій, роду занять, за належністю до місця проживання та ін.), з іншими народами, що вербалізовано в жартівливій тональності з наданням переваг (позитивної оцінки) *руським, русинам*, хоча засуджується зрадництво. Коли ж у пареміях омовлюються думки інших народів про *руських* чи *русинів*, то презентовано негативні характеристики з тональністю насміху та зневаги.

Простежуємо функціонування складних прикметників, як-от: *галицько-руський* у значенні «український», а також, на перший погляд, тавтологічне *українсько-руський* у значенні «галицький», а також *русько-німецький* чи *німецько-руський* у значенні «галицько-німецький» чи «німецько-галицький».

Лексема *руський* презентує широку сполучуваність з іменниками різних лексико-граматичних розрядів (абстрактних і конкретних, власних і загальних та речовинних назв).

Привертає увагу, що прислівник *по-руськи* презентує значення, що містяться в прикметнику *руський*, від якого він походить, але, крім того, й позитивно оцінює – «людяно; гуманно».

Позитивно оцінюється і номінація *руська мова*, що особливо увиразнюється під час порівняння рідної мови з іншими мовами. Синонімами до *руська мова*, є *руський язык*, *південно-руська мова* й *південно-руський язык* та рідко вживане *український язык*. Ідеться про особливості *руської мови*, її комунікативні формули.

З великою симпатією характеризуються хороніми *Русь, Україна, Україна-Русь*, виокремлено історико-географічні та етнокультурні назви регіонів – *Слобідщина, Східна задніпряньська часть України* й *Західна Україна, українська Галичина* й *Східна Галичина*, що належала до Австро-Угорської

імперії, а також *російська Україна*, що входила до складу Російської імперії.

Отже, у «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко показує своєрідність омовлення слів із коренями *укр- / рус-*: це прикметники-означення з широким спектром сполучуваності, іменники на позначення етнонімів і географічних назв, що переважно презентовано в позитивній тональності. Однак актуалізовано дихотомію свій – чужий: із погляду чужого усе *руське / українське* кваліфікується радше в іронічній тональності.

Перспектива студії полягає в необхідності подальшого дослідження номінацій, пов'язаних із концептом *український, руський*, з відповідним декодуванням семантико-прагматичних смислів для презентації цілісної картини щодо інтерпретації цих понять і внесення уточнень у лексикографічні видання.

Література:

- Єрмоленко С. Лінгвісти про походження української мови. С. Єрмоленко. *Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)*. Київ: Вид-во «Довіра», 1999. С. 369–382.
- Бойко Н. І. Паремійна вербалізація мовленнєвих норм у «Галицько-руських народних приповідках» І. Франка. *Література та культура Полісся* : 36. наук. праць. 2017. Вип. 86. Серія «Філологічні науки» № 8. С. 210–218.
- Гнатюк Л. П. Оказіональна деривація як вияв специфіки народного мовомислення (на матеріалі «Галицько-руських народних приповідок», зібраних і впорядкованих Іваном Франком). *Українська мова*. 2022 (а). Вип. 2(82). С. 23–37.
- Космеда Т. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. філологічна*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Вип. 52: Загальне мовознавство. С. 108–121.
- Космеда Т. Відображення категорії гендеру в «Галицько-руських народних приповідках» І. Франка. *Slowo. Tekst. Czas – XI: Frazeologia słowiańska w aspekcie onomazjologicznym, lingwokulturowym i frazeograficznym* ; pod red.: M. Hordy, W. Mokijenki, T. Szutkowskiego, H. Waltera. Szczecin; Greifswald, 2012. S. 529–538.
- Космеда Т. А., Колонюк С. М. Паремійна концептуалізація взаємостосунків галичан і поляків у другій половині XIX століття: вербалізація етнічних образів (на матеріалі збірки «Галицько-руські народні приповідки»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2024. Вип. 67. С. 60–65.
- Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Львів: б/в, 1901–1910; цифрове перевидання: 2014–2021. 1753 с.

Kosmeda T., Semantics, pragmatics and syntactics of nominations with the roots *укр- / рус-* in the discursive space of the proverb collection “Galician-Ruthenian Folk Sayings”, compiled by I. Franko

Summary. The study is conducted within the functional-semantic paradigm, with a central focus on nation-centrism. The analysis is based on the proverb collection “Galician-Ruthenian Folk Sayings”, compiled by Ivan Franko. The research concentrates on identifying the specific features of the functioning of nominations with the roots *укр- / рус-* (nouns, adjectives, and adverbs, both common and proper, abstract and concrete, as well as substance nouns) in *paremias*. The semantic and pragmatic load of these lexical items is analysed, along with their syntagmatic properties. The lexeme *руський (rus'kyi)* is shown to be used with the meanings (1) ‘Ukrainian’ and (2) ‘Galician’, with the latter being more

frequently actualised. The ethnonym *русин* (*rusyn*) is also employed in the meanings (1) 'Ukrainian' and (2) 'Galician', with the second interpretation being predominant. This tendency is likewise characteristic of compound adjectives such as *русько-німецький* (*rus'ko-nimets'kyi*) and *німецько-руський* (*nimets'ko-rus'kyi*). The attribute *українсько-руський* (*ukrains'ko-rus'kyi*) conveys the meaning 'Galician'. The adverb *по-руськи* (*po-rus'ky*) has developed the meanings 'in Ukrainian' and 'in the Galician manner', as well as a positively marked evaluative meaning 'humanely', 'in a humane way'. When referring to language, the following nominations are used: most commonly *руська мова* (*rus'ka mova*), *руський язик* (*rus'kyi iazyk*), *південно-руська мова* (*pivdenno-rus'ka mova*), *південно-руський язик* (*pivdenno-rus'kyi iazyk*), and more rarely *українська мова* (*ukrains'ka mova*). However, in every case, Ivan Franko provides contextual interpretation of the actualised meaning. The study also identifies frequent references to names typical of various historical periods of Ukraine's development, including *Русь* (*Rus'*), *Україна-Русь* (*Ukraina-Rus'*), as well as historical-geographical

and ethnocultural designations such as *Слобідщина українська* (*Ukrains'ka Slobozhanshchyna*), *Галичина* (*Halychyna*), *східна Галичина* (*skhidna Halychyna*), and *російська Україна* (*rosiys'ka Ukraina*). The semantic and pragmatic load of the studied nominations, as verbalised in the context of the paremias, predominantly conveys positive meanings and an approving tone. For instance, the Ukrainian language is evaluated positively in comparison with other languages, with references to its advantages. However, when *руське* (*rus'ke*) or *українське* (*ukrains'ke*) is characterised from an outsider's viewpoint, negative connotations are activated, expressed through mockery, derision, or irony.

The presented material is important for the history of the Ukrainian language, Ukrainian terminology, linguoculturology, and lexicographic practice, and the research perspective consists in the necessity of interpreting other concepts of Ukrainian linguoculture that are verbalised in the corpus of paremias.

Key words: nation-centrism, paremia, pragmatics, semantics, syntactics, nominations with the root *рус-* / *укр-*.